

ERKIN A'ZAM HIKOYALARI TILINING SOTSIOLINGVISTIK TAHLILI

Sayfullayeva Shaxrizoda Jamshid qizi,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti talabasi
shaxrizoda.sayfullayeva.05@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada Erkin A'zam hikoyalari tilining sotsiolingvistik tahlili va ularning badiiy matnni shakllantirishdagi ahamiyati o'rganilgan.

Kalit so'zlar. Sotsiolingvistika, dialekt, paralingvistik vosita, argo, jargon, vulgarizm, varvarizm, sleng.

ERKIN A'ZAM'IN HİKAYELERİNİN DİLİNİN SOSYOLİNGÜSTİK ANALİZİ

Saifullayeva Shahrizoda Jamshid kızı,
Özbekistan-Finlandiya pedagoji enstitüsü öğrencisi

Özet. Bu bilimsel çalışma, Erkin A'zam'ın hikâyelerindeki dilin sosyolinguistik çözümlemesini ve edebi metnin oluşumundaki önemini incelemektedir.

Anahtar kelimeler. Sosyolinguistik, lehçe, paralinguistik araçlar, argo, jargon, kaba dil, barbarlık.

SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE LANGUAGE OF ERKIN A'ZAM'S STORIES

Sayfullayeva Shakhrizoda Jamshid qizi,
student of the Uzbek-Finnish Pedagogical Institute

Abstract. In this scientific work, the sociolinguistic analysis of the language of Erkin Azam's stories and their significance in the formation of artistic text is studied.

Keywords. Sociolinguistics, dialect, paralinguistic means, argo, jargon, vulgarism, slang.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКА РАССКАЗОВ ЭРКИНА АЪЗАМА

Сайфуллаева Шахризода Джамшид кызы,
студентка Узбекско-Финского педагогического института

Аннотация. В данной научной статье изучается социолингвистический анализ языка рассказов Эркина Аъзама и их значение в формировании художественного текста.

Ключевые слова. Социолингвистика, диалект, паралингвистические средства, argo, жаргон, вульгаризм, варварство, сленг.

Kirish. Har bir tilning adabiy tilga mansub bo'lmagan, biroq xalqning katta qismi uchun asosiy muloqot vositasi hisoblangan so'zlari mavjud. Bu so'zlar kundalik hayotda ko'p ishlatilgani bois tilshunoslikda ulardan voz kechib bo'lmaydi. Muloqot uchun qulay hisoblangan bu birliklar tilshunoslikda sotsiolekt deb yuritiladi. **Sotsiolekt** – umumiy ijtimoiy xususiyatlariga ko'ra birlashgan ayrim guruhlarning lisoniy ehtiyojlarini qondirish asosida nutq amaliyotida ishlab chiqilgan muloqot shakli. Mazkur shakllar ijtimoiy chegaralangan kishilar guruhining kommunikativ ehtiyojlariga xizmat qiladi. Sotsiolingvistik nuqtayi nazaridan sotsiolektga "argo", "jargon" va "sleng" kiradi [3,23-b]. Shuningdek, paralingvistik so'zlar va dialektizmlar ham sotsiolingvistikada o'rganiladi.

Sleng ("slang" – ingliz tilidan olingan bo'lib jargon, oddiy, og'zaki leksikaga xos so'zlar), umumiy sleng, maxsus sleng (jargon va argon maxsus so'zlar) hamda vulgarizm (qo'pol so'zlar)

haqida soʻzdir [2,297-b]. "*U yonidagi temir sandiqdan shisha oladi. – Mana shundan jindakkina otib yuborsang, odam boʻlasan-qolasan. Nima, deysanmi? Talmovsiram. Dori bu, dori – qultamitsin. Qult-qult yutasan – tamo-om, olam guliston!*" (E.A'zam "*Ta'ziya*" hikoya) Ushbu parchada keltirilgan "dori", "qultamitsin" soʻzlari "aroq – spirtli ichimlik", "otib yubormoq" soʻzi "ichmoq" maʼnosida qoʻllangan hamda shu maʼnoni yashirin va yumshoqroq ifodalashga xizmat qilgan. "...*Hammani oʻziga qaratib, shangʻillagancha allanimalarni vaysab ketaveradi. Lugʻati ham antiqa: tramvayni «uch tiyinlik» deydi, taksini – «pulyutar», restoranni – «registron»*". Erkin A'zamning "Anoyining jaydari olmasi" hikoyasidan olingan mazkur parchada qahramon tilida keltirilgan "**pulyutar**", "**uch tiyinlik**", "**registron**" soʻzlari ham jargonlar boʻlib, qahramonning, qishloqlik jaydari yigitga xos qiyofasini yaqqol gavdalantirish, uslubiy maqsadni yuzaga chiqarishda foydalanilgan.

"– Oʻtir, oʻtir! **Qoʻzilaring** qoʻlingga qaraydi, ikkita issiq patir oʻrab beray, — dedi onasi kiftidan bosib." (E.A'zam "*Piyoda*" hikoya).

"*Er-xotinning orasida nimalar boʻlmaydi, falokat-da buyam, yarashib ketar, oʻrtada jujuqlari bor, neki qilgan boʻlsa – oʻzining shoʻriga, qoʻyinglar shuni, deb bir ogʻiz arz qilib borganida-ku, har qalay, el-yurtda obroʻsi bor, bu yogʻi mahalliychilik, hammayam odam – chiqarib kelardi oʻgʻlini.*" (E.A'zam "*Ta'ziya*" hikoya) Ikkala gapda keltirilgan "jujuqlar" va "qoʻzilar" soʻzlari "bolalar" soʻzi oʻrnida qoʻllanib, birinchi gapda onaning tasvirini chizish va keksa onalarga xos mehr, erkalash kabi jihatlarni ifodalashga, ikkinchi gapda esa bolalarning yosh jihatdan kichikligini ifodalashga xizmat qilgan.

Ijtimoiy muloqot jarayonida ayol va erkaklar nutqida oʻziga xosliklar mavjud boʻlib, ular yosh, irq, ijtimoiy mavqe va boshqa jihatlar bilan bogʻliq boʻladi. Shu jihatdan keksalar va yoshlar, ayollar va erkaklar nutqida bir qancha farqlar seziladi.

"*Mana buni enang berib yubordi, suzma-chakki. «Chalob qilib ichsin, chanqogʻi bosiladi, - dedi.- Shaharlik qizlardi ketidan yuguraverib tomoqqinalari qaqrab ketgandir bolaginamning», dedi. ... U yoqda enasi ogʻir yotibdi, «Ulimning mavridginasini koʻrmay ketadigan boʻldim-da», deb chirqillagani-chirqillagan.*" (E.A'zam "Anoyining jaydari olmasi" hikoyasi)

Keltirilgan ushbu parchalarda "Ulimning mavridginasini", "*tomoqqinalari qaqrab ketgandir bolaginamning*" birikmalarida qoʻllangan shevaga xos soʻzlar va –gina kichraytirish-erkalash qoʻshimchalari keksa yoshli onalar nutqidagi oʻziga xoslik, ulardagi mehr va yumshoqkoʻngillik kabi xususiyatlarni yuzaga chiqargan.

Sotsiologiyistikada parazit soʻzlar, varvarizm va vulgarizmlar kabi umumxalq tiliga xos salbiy unsurlar ham mavjud, ulardan badiiy asarlarda asosan qahramonni tasvirlash kabi uslubiy maqsadlarda foydalaniladi. "*Xotinini urib gʻilay qilib qoʻydi. Bir yilmi, ikki yil qamoqdayam yotib keldi. Ukkagʻar bobo aralashmadi, koʻrgani ham bormadi.*" (E.A'zam "*Ta'ziya*" hikoya) Mazkur gap tarkibidagi "ukkgagʻar" soʻzi vulgar soʻz boʻlib, erkak kishiga xos nutqni, obrazning oʻziga xosligini koʻrsatish uchun nutqqa olib kirilgan.

"– Voy bolam-ey, koʻkarib ketibsan-a! Kir-kir... Qachon kelding? Man xavotir olib oʻtiribmanki, bu izgʻirinda bolafaqir qay ahvolda kelarkan, deb. Oʻlgur sovuq ham..." (E.A'zam "*Koʻk eshik*" hikoya).

U har yili oʻqishga kirmoqchi boʻlib keladi. Kelgani bilan koshki imtihonni oʻylasa – karavotim ostidagi, burnogʻi yil oʻzi tashlab ketgan darsliklarni bir-bir qoʻliga oladi-yu, ochib ham koʻrmay qaytib joyiga uloqtiradi. (E.A'zam "Anoyining jaydari olmasi" hikoyasi) Hikoyalardan olingan ushbu parchalardagi "burnogʻi" – burungi, "koʻkarib ketmoq" – qattiq sovqotmoq dialektlari ham qishloq kishisiga xos nutq uslubi va emotsional-ekspressivlik, obrazlilikni namoyon qilgan.

Varvarizmlar – nutqda qoʻllaniladigan oʻrinsiz chet soʻzlardir. Ular asosan yoshlar tilida koʻp uchraydi, tilda soʻzning oʻzbekcha muqobili boʻlgan taqdirda chet soʻzdan foydalanish uslubiy qoʻpol xatolardan biri hisoblanadi. Badiiy asarlarda varvarizmlarning qoʻllanishi qahramonning tasvirini toʻldirish, uning xususiyatlarini ochib berish bilan bogʻliq.

a) Qo'ysang-chi, - deyman, uylarining to'riga osig'liq – otasi quroldosh og'aynisi bilan xuddi shunday holatda tushgan surat ko'z oldimga kelib. – Bobom zamonidan qolgan poza-ku bu!

b) – Bo'lmasa, yur, sening fozangga tushamiz, jo'rajon, padrushka qilib... (E.A'zam "Anoyining jaydari olmasi" hikoyasi)

Mazkur gapdagi "padrushka", "poza" so'zlari varvarizmlar bo'lib, "poza" so'zining obraz tomonidan "foza" deya tallaffuz qilinishi unga xos oddiylik, soddalikni namoyon qilmoqda.

c) Berdiboy, ihm, Berdiboy! Cho'rt, cho'rt... – deya bazo'r, tanbalona bir qo'zg'alib qo'ydi ota... Koshki bu odam bilan tuzuk so'rashib bo'lsa, so'zlashib bo'lsa! Yuz og'iz gapirsangiz ham javob shu – "Ihm, ihm. Cho'rt, cho'rt" (E.A'zam "Piyoda" hikoyasi).

Ushbu qo'llanilgan "chort" so'zi ham varvar so'zbo'lib, obraz tilida takror qo'llanaverish natijasida parazit so'zga aylangan, shu bois qahramon nutqiga xos salbiylik bo'yog'ini o'zida aks ettirgan.

Til vositalariga funksional tomondan yondashish tamoyili tabiiy ravishda nutq vositalarining qamrovini kengaytirishni talab qiladi. Aloqa jarayonida ekstralingvistik vositalarga nisbatan paralingvistik vositalar, ayniqsa, keng qo'llanadi. So'zlovchining og'zaki nutqi bilan birgalikda qo'llanib, tinglovchilar bilan bevosita aloqa qilishda nutq mazmunini to'ldiradigan, uning jozibadorligi, ta'sirchanligini oshiradigan imo-ishoralarning o'zaro aloqadorligini va farqlarini tadqiq qilish maqsadida til va nutqni sistemali o'rganish lozim bo'lmoqda. Hozirgi kunda bu fan sohasi "paralingvistika" nomi bilan tilshunoslikdan mustahkam o'rin oldi [1,151-b.]. Paralingvistika nutq vaziyatida yuzaga keladigan imo-ishora, mimika kabi fikriy tana harakatlarini o'rganadi [4, 1658-b].

"– Yana o'sha!.. – dedim ma'noli qilib.

– O'sha-ya! – U ko'rsatkich barmog'i bilan kekirdagini «kesib», «Nima, odam o'l-dirganmi?» demoqchi bo'ldi. – Shunga yaqin, – dedim bu gal kamtarlik bilan: kay-fiyatim buzuq edi.

Tosh «Zo'r ekan, tan berdim» degan kabi boshini dikillatib, leytenantning ketidan zipilladi." (E.A'zam "Anoyining jaydari olmasi" hikoyasi) Ushbu gapda qo'llanilgan "ko'rsatkich barmog'i bilan kekirdagini «kesib»" ishoraviy harakat-lari so'zlarsiz bevosita tinglovchiga ma'lum ma'noni anglatishga xizmat qilgan.

"Keyin gaz, suv, kran masalalari muhokamasiga ko'chdik. Biz o'z vazifamizni og'ishmay ado etardik. Hamid «xo'p, yaxshi, bo'pti», deb o'tirar, dam-badam chap ko'zini qisgancha ko'rsatkich barmog'i bilan burnining yonini qashib qo'yar edi: ensasi qotgani, «qo'yaver», degani." (E.A'zam "Ko'k eshik" hikoyasi) Qahramon sherigiga o'zidagi holatni anglatish uchun "dam-badam chap ko'zini qisgancha ko'rsatkich barmog'i bilan burnining yonini qashish" ishorasidan foydalanadi. Bu esa obrazlarning ma'lum vaziyatdagi holati, kayfiyatini ochib berishda muhim vosita vazifasini bajargan.

Imo-ishora, mimika, badan harakatlari, ovozda turli holatlar kommunikatsiyada ishtirok etuvchi qo'shimcha vositalar sanaladi va ular uzatish, mazmunan to'ldirish, aniqlik kiritish vazifalarni bajaradi. Kishi jonli so'zlashuv nutqida ma'lumotni qisqa va lo'nda ifodalashga, fikrning emotsionalligi va ta'sirchanligini oshirishda holat va sharoitdan kelib chiqib tilga yondosh bo'lgan noverbal vositalardan foydalanadi. O'zbekona aloqa-aralashuvda, ma'lum axborotni tinglovchiga yetkazish jarayonida qo'l, bosh, yelka, gavda, yuz harakatlari, ovozning baland-pastligi, cho'ziq, to'xtatib talaffuz qilish orqali ham ma'lum ma'no ifoda etiladi. Shuni ta'kidlash joizki, noverbal vositalarni qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari turlichadir. Ular qo'l, yelka, lab, ko'z, qosh, gavda, bosh harakatlari orqali ifodalanadi. So'zlovchi ham, tinglovchi ham o'z nutqini va tinglash jarayonini paralingvistik vositalar – turli xil harakatlar, imo-ishoralar bilan birga olib boradi [4, 1658-b]. "Savolni tushunmagandek ko'zlarini pirpiratib, xonadagi yigirma chog'liq odamga bir-bir qarab chiqandan so'ng shiftga tikilgan ko'yi shunday bir gapni aytib yuboradiki, sudya ko'zoynagini qo'lga olib baqrayib qoladi: goh yelkasini qisadi, goh boshini changallaydi. Boshqalar ham shunday."

"Uka, tushunsangiz-chi, biz sizga yordam qilmoq-chimiz. Yaxshilab o'ylab, to'g'risini ayting. Taqdiringiz hal bo'lyapti, axir!

- Opajon, bir marta kechiring!
- Men sizga «opajon» emasman!

– O'zingiz «uka» deyapsiz-ku, men nima deyin sizni? Otingizni bilmasam, familiyan-gizni bilmasam... **Sudya ko'zlarini qattiq yumib, boshini changallagancha sarak-sarak qildi**".

"Anoyining jaydari olmasi" hikoyasidan olingan mazkur parchalarda obrazlarning sud jarayonidagi holatlari tasvirlangan bo'lib, *sudyaning* "ko'zoynagini qo'lga olib baqrayib qolishi, goh yelkasini qisib, goh boshini changallashi", "ko'zlarini qattiq yumib, boshini changallagancha sarak-sarak qilishi" kabi harakatlar orqali Ramazonning qiliqlaridan taajjublanish, o'ta hayratlanish, tushunmaslik kabi holatlar ko'rsatib berilgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu kabi umumxalq tiliga oid unsurlar ko'p. Chunki hech bir xalq tili sleng, sotsiolekt, argo, jargon, vulgarizm, varvarizm, paralingvistik vositalar, dialektlardan xoli bo'lolmaydi, aks holda bu til rasmiy, yasama tilga aylanib qolgan bo'ladi. Ayniqsa, badiiy adabiyot sohasi bu kabi sotsiolingvistik vositalardan o'ziga xos uslubiy maqsadlarda keng foydalanadi. Tildagi mazkur unsurlarni har jihatdan tahlil qilish, varvar, vulgar va parazit so'zlar qo'llanishining kamayishiga erishish sotsiolingvistika va tilshunoslik fanlari oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nizomova Zarifa. Paralingvistikaning nazariy jihatlari. // Global dunyoda ilm-fan va ta'limdagi innovatsion rivojlanishning zamonaviy trendlari. 15 dekabr, 2022-yil, 151-b.
2. Tursunov Mirzohid. O'zbek tilida sotsiolekt. // Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 Volume 2 Special ISSUE. 13. 2023. 23-b.
3. To'xtasinova Muhayyo. Sleng turlari hamda uning o'ziga xos jihatlari. // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences ISSN: 2181-1784. www.oriens.uz. May, 2023. 297-bet.
4. Jurayeva Shohsanam Alisherjon qizi. Paralingvistik vositalarning verbal tasviri // "Science and Education" Scientific Journal. Impact Factor 3,848 (SJIF) February 2023. Volume 4 Issue 2. 1658-b.